

I. FEJEZET

Az őstársadalom és bomlása. A honfoglalás

A) Elbeszélő források

A magyar nép IX—X. századi történetére vonatkozó első írott külföldi tudósítások: a kelet (arab-perzsa, bizánci és szláv) és a nyugati források megfelelő részeinek, valamint az ide visszatekintő hazai források szövegének egybegyűjtött, magyar fordítással ellátott kiadása: Pauler Gy.—Szilágyi S. (szerk.), *A magyar honfoglalás kútjai* (= MHK. Bp 1901), mely azonban már saját kora követelményeinek sem felelt meg teljesen (ld. Németh Gy., Sz 1935, 110), s főleg a keleti forrásokat adja többé-kevésbbé hibás szövegekben; bírálata: P. R. (= Baumgarten F.), *A magyar honfoglalás kútjai* (BpSz 1901 és kny.). E kiadás kommentárjait részben módosítja, részben kiegészíti a Ligeti L. (szerk.), *A magyarság őstörténete* (Bp 1943) c. munkában különböző szerzőktől összeállított tanulmány: *A magyar őstörténet írásos forrásai*.

1. Arab-perzsa források

A mohamedán világnak a VIII—IX. században a Don-Kaukázus vidékére kiterjedő, főleg kereskedelmi érdekköréből érthető, hogy az akkor Don vidékén, a délorosz síkságon élő magyar pásztornép lakhelyéről, életmódjáról, szervezetéről az első, elég részletes írott tudósításokat a X—XI. századi, de korábbi értesüléseket használó arab-perzsa munkák tartalmazzák. Ezek: a 889 előtti helyzetre a kora X. századi Dzsajháni munkáját felhasználó szerzők: az arab Ibn Ruszta (X. század), a perzsa Gardízi (1051 körül) és a mór Al Bakri (†1094). Gardízi szövegének (melyet a MHK igen hibásan közölt), az orosz akadémia által eszközölt gondos kiadása: Barthold (Szt.-Pétervár 1897); ld. még Kuun G., *Gardízi a törökökről* (Keleti Szemle 1901—1904), és Kmoskó M., *Gardízi a törökökről* (Sz 1928). A további források közül 889 utánra az al-Balkhi (†934) szövegét használó Isztakhri és az ő nyomán Ibn Haukal (978); a X. századi Ibn Fadlán és Maszudi; Baládhuri (IX. század, a szabiokról). Ibn Fadlánnak a MHK Frähn (1823) közlésén alapuló szövege helyett az 1923-ban megtalált eredeti kézirat kiadása használandó: A. Zeki Valídi Togan, *Ibn Fadlans Reisebericht* (Bonn 1938). Magyar vonatkozásokat tartalmaz még Hudud al-Álam szövege, melyet legutóbb Minorsky adott ki bő kommentárral (London 1940); e névtelen perzsa földrajzi mű hitelét Minorskinál többre értékeli, ugyancsak A. Zeki Valídi Togan, *Völkerstaaten des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert* (KCsA 1940). Ld. még ez adatok értékelésére (magyar-baskir azonosság, stb.): Czeglédy K., *Magna Hungaria* (Sz 1943). — E mohamedán források első összefoglaló

értékelése: Chvolson, *Izvestija* (Szt. Pétervár 1869), majd Kuun G., *Relationum Hungarorum cum oriente historia antiquissima* (2 kötet, Kolozsvár 1893—1895); az MHK ugyancsak általa közölt idevágó részleteire ld. Thury J. (Sz 1903, 240). Hóman B., *Östörténetünk keleti forrásai* (Sz 1908), és u. ő, *Zeit-
alter der orientalischen Quellen zur Urgeschichte der Ungarn* (kny. Revue orientale 1910). C. A. Macartney, *The Magyars in the IXth Century* (Cambridge 1930), erre Moravcsik Gy. kritikai megjegyzései (BZ 1933). Újabb, töredékes adatokat hozott Janicsek I., *Ösmagyar hadügy. öt keleti kútfő alapján* (HK 1929), és u. ő, *Sulkrullah Ibn Sihab töröknyelvű változatának a magyar had-, nyelv- és östörténetre vonatkozó fontosabb szövegei* (HK 1931). A mohamedán írókra és forrásokra nézve pontos útbaigazítást nyújt az *Enzyklopädie des Islams* (I—IV) és Brockelmann, *Arabische Literaturgeschichte* (1—2 és Suppl. 1—2).

A honfoglalás utáni Magyarországra nyújt némi adatot egy Csehországban. Krakóban megfordult arab kereskedő X. századi útleírása. Ld. Fr. Westberg, *Ibráhims'-Ibn-Jakub's Reiseberichte über die Slavenlande*, (Szt. Pétervár 1898; Sz 1902, 478). Új kiad.: G. Jakob (Lápese 1931: 973-ra teszi). Ld. Hóman B., *Adalék X—XI századi pénztörténetünkhöz* (Sz 1918).

2. Bizánci források

A bizánci forrásokról az egész középkoron át igen alapos, és a kiadásokat, irodalmat is felsoroló tájékoztatást nyújt Moravcsik Gy., *A magyar történelem bizánci forrásai* (Bp 1934); a hun-bolgár, ogur, utigur, kutrigur, szabir, avar, türk, kazár, stb. török pásztornépekre vonatkozó (és így közvetve a IX. századig ezek körében élő magyarságot illetően is valamennyire figyelembevehető) bizánci tudósításokra e munka mellett ugyancsak Moravcsik Gy. alapvető műve: *Byzantino—turcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* (2 kötet, Bp 1942—1943). — Darkó J., *A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánci íróknál* (AÉny 1910); németül (BZ 1912). H. Schönebaum, *Die Kenntniss der byzantinischen Geschichtsschreiber von den ältesten Geschichte der Ungarn* (Berlin 1922).

Bölcs (VI.) Leó császár (886—912) hadtudományi munkája: *Taktika*, főleg a IX. században a besenyő nyomás elől nyugatra húzódó magyarság hadiszervezetéről és haremodoráról tudósít részletesen (a 18. fejezetben; a magyarok nála türk néven szerepelnek). Bár főforrása e szövegrészben is a VI. századi Maurikios-féle taktika volt mégis hitelesnek tekinthető, miután e szintén katonai demokráciában élő pásztornépekre vonatkozó jellemzést ő maga tartotta a magyarokra (akiket a 895. évi magyar-bizánci szövetségből jól ismert) is megfelelőnek. — A CSHB (Bonn 1840) nem egészen hibátlan szövege helyett ma már Vári R. újabb kiadása is rendelkezésre áll (Bp 1917—1922). A magyarokra vonatkozó részlet, fordítással: Vári R. (MHK), ennek éles kritikája: Gyomlay Gy. (Sz 1902), vitájuk (EPhK 1902); e fordítást átvette az MTKK is. Egyéb fordítás: Szabó K., *A magyarok hadszervezetéről Árpád korában* (UMM 1851—1852). — Irodalom (a honfoglaláskori haremodorról alább: 39. l. id., és lényegében a Taktikán alapuló dolgozatok mellett): Vári R., *Bölcs Leó császárnak „a hadi taktikáról” szóló munkája* (Bp I. ker. gimn. ért. 1895/96), u. ő, (és Bárczay O.), *Bölcs Leó taktikája* (HK 1896), u. ő. *Megjegyzések Bölcs Leó taktikájának egyes helyeihez* (EPhK 1898), u. ő, *Bölcs Leó császárnak „A hadi taktikáról” szóló munkája* (AÉt 1898), és u. ő, *A magyar honfoglalás kútfőihez* (EPhK 1902). Gyom-

lay Gy., *Bölcs Leó Taktikája mint magyar történeti kútforrás* (AÉny 1902). Darkó J., *Bölcs Leó Taktikájának hitelessége* (AÉny 1915), és u. ő (URd 1916).

A X. század első feléből származó, kisebb bizánci tudósítások közül: 1. Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárkának Symeon bolgár cárhoz, stb. intézett levelei, melyekben a magyarokról is említést tesz. Kiadta Migne (PG 111, 1863); ld. Moravcsik Gy., *N. Mystikos a „nyugati turkokról”* (KCsA 1921—1925). 2. A *Lukas élete* c. hagiografiai munka a magyarok 934 körüli bizánci kalandjának emlékét őrzi (kiadva u.-ott; ld. Czebe Gy., EPhK 1918, 165). 3. A *Basileios élete* c. szöveg (kiadta A. N. Veselovszkij, 1889), ugyancsak a magyarok egy 941 előtti becsapását említi. 4. Egy, a 891—922. évek történetét tárgyaló szövegtöredék a magyarok 922-i itáliai kalandozására hoz adatot. Kiadta Migne (PG 111, 1863); ld. Czebe Gy., A magyarok 922. évi itáliai kalandozásának elbeszélése egy XIII. századi bizánci krónika töredékében (Magy. Nyelvőr 1930).

Konstatinos Porphyrogennetos (Bölcs Leó fia, Biborban született Konstantin császár; 905—959) a honfoglaláskori magyar történet legfontosabb forrását hagyta ránk egyik munkájában, melyet politikai intelemként fiához írt a szomszédos népek és a birodalomhoz való viszonyuk ismertetésével: *De administrando imperio*. Szövege már a honfoglalás utáni időben (949—952 között) készült ugyan, de a bizánci követek jelentései mellett a Konstantinápolyban járt magyaroktól hallottakat is feljegyezve (maga említi Árpád dédunokája, Termatzus, és Bultzus látogatását, 943—948 között) a honfoglalás előtti korszakra igen becses, X. századi magyar hagyományt is őríz, melyhez valószínűleg még kazár vagy kabar információk járultak. Kiadás: I. Bekker (CSHB 1840), Migne (PG 113, 1864), legújában: Gy. Moravcsik—R. J. H. Jenkins (Budapest 1949, angol fordítással). Magyar vonatkozású részei (elég pontatlan szöveggel) magyar fordítás kíséretében: MHK, MTKK; ennek szövegproblémáira: Pecz V. (Sz 1903, 160).

Irodalom a magyar vonatkozású adatok értékeléséről: Moravcsik Gy. fent (a szakasz elén) id. m. (Bp 1934) részletes ismertetése (143—163. l.), valamint u. ő, *Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Proph. magyar fejezeteihez* (NyK 50), továbbá a honfoglalás korát tárgyaló és így Konstantinossal elkerülhetetlenül foglalkozó irodalom (ld. 33. l.) mellett (időrendben): Kállay F., *A magyarok régi „sabir” nevééről* (UMM 1850—1851), u. ő, *Gylas és Carchan* (u.-ott). Szabó K., *A két magyar nemzetségről* (u.-ott és *Kisebb tört. munkái* I. Bp 1873), u. ő, *Előd vajda* (u.-ott), és u. ő, *Biborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve* (AKE 1860). Borovszky S., *Атлѣзовъ* (EPhK 1889). J. B. Bury, *The Coming of the Hungarians, their Origin and Early Homes* (Scottish Review 1892.) Pecz V., *A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál* (EPhK 1896). Fiók K., *Sabartoiásfaloi, a magyarok régi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál* (Sz 1896). Pecz V., *Még egyszer a magyarok ősi nevééről* (EPhK 1896). Thury J., *A magyaroknak Szavartiaszfali neve* (Sz 1897). Fiók K., *Megint a Sabartoiásfaloi névről* (Sz 1897). Adalék Árpád családjának genealógiájához (EPhK 1897), és u. ő, *A magyarok ősi nevéhez, III.* (EPhK 1898). Gyomlay Gy., *A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevééről* (EPhK 1898). Pecz V., *Még egy pár szó a Σαβαρτοι ἄσφαλοι kérdéséhez* (EPhK 1898). Fiók K., *Nulla dies sine linea* (Sz 1899; u. erről). Darkó J., *A Σαβαρτοι ἄσφαλοι kérdéséhez* (EPhK 1906). J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio* (BZ 1906), erre Domanovszky S. (Sz 1907, 436). Fiók K., *Géza fejedelem neve és az Árpád-család névrajstroma Konstantinos Porphy-*

rogennetosnál (Sz 1907). Fehér G., *Atelkuzu neve és területe* (Sz 1913); Domannovszky S. (Bp Sz 156, 1913; 380). Fehér G., *Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogennetos De administrando imperioja alapján* (Sz 1921—1922). Moravcsik Gy., *Levente és Álmos* (MNY 1926). Zichy I., *Levedia és Etelköz* (AKÉ 1926). R. Kiss I. (Sz 1927—1928, 735). Németh Gy., *Szabírok és magyarok* (MNY 1929). G. Iljinskij (Byzantinoslavica 1930, 100). Németh Gy., *Dentümoggyer* (Mémoires de la Société Finno—Ougrienne, 1933). H. Grégoire, *L'habitat „primitif“ des Magyars et les Σαβαροισαφάλοι* (Byzantion 1938; ld. erre N. Banescu, RHSE 1939).

A Konstantinos utáni források közül Georgios Monachos („Hamar-tolos“, György barát) 842-ig terjedő *krónikájának* 948-ig terjedő, és 963 táján keletkezett folytatása, mely a magyarokra vonatkozó legrégibb adatszerű tudósítás (a 836—838 évből) mellett a 894—986-os bolgár-bizánci háborúról, valamint a magyarok bizánci kalandozásairól tájékoztat. Kiadások: I. Bekker (CSHB 1838), Migne (PG 190, 1863); részletek: MHK. Id. Moravcsik Gy., *Árpád 894. évi vezértársának neve* (MNY 1831).

Theophanes *krónikájának* a fentivel nagyjában egyidőben készült folytatása: *Theophanes continuatus*. Kiadásai u.-ott; magyar szemelvények MHK. A bolgár—bizánci háború mellett a magyarok 934, 943, 959 és 961. évi támadásairól emlékezik meg. Fehér G., *Megjegyzések a Theophanes Continuatus néven ismert történeti mű keletkezéséhez* (EPH 1917, 2 közl.).

Az MHK által szemelvényesen hozott és korábban Symeon mesternek tulajdonított kompiláció (*Pseudo-Symeon*) a fentiekben alapszik s így önálló forrásértéke nincs.

Leon Diakonos X. századvégi, s főleg az orosz és bolgár történetre fontos szövege a magyarokról 961-i támadásuk, illetve Svjatoslav 969/70. évi hadjárata alkalmával, mint az oroszok szövetségeseiről emlékezik meg. Kiadások: B. Hase (CSHB 1828), Migne (PG 117, 1894), orosz ford. D. Popov (Szt. Pétervár 1820.) — Kritikai irodalom: G. Wartenberg (BZ 1897, 106, 285).

Ioannes Skylitzes XI. századi *Synopsis historion* c. *krónikája* a Theophanes-folytatásból átvett 943 előtti adatai mellett egy ismeretlen, 895/6 táján keletkezett szövegből néhány érdekes magyar vonatkozású adatot őrzött meg, így főleg Boulosudes (Bulcsu) és Gulas (Gyula) magyar vezérek megkeresztelkedéséről (943—956 között) Konstantinápolyban, és a „Turkia“ püspökévé szentelt Hierotheos barát térítő missziójáról. Kiadta (Georgius Cedrenus szövegében) I. Bekker (CSHB).

Az előbbi használja Ioannes Zonaras XII. századi *világkrónikája* Kiadta Migne (PG 161).

3. Szláv források

Az orosz őskrónika (*Nestor-krónika*): A. Sahmatov, *Povjestj vremennych let* (Pétervár 1916); új, szovjet kiadás: 1922; előbb F. Miklosich (Bécs 1860); ford.: R. Trautmann, *Die Nestor-Chronik* (Lipscse 1931); francia: L. Léger (Paris 1884). A magyar történelmet illető részleteit (kievi hadjárat, stb.) magyar fordítással hozza Hodinka A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* (Bp 1916). Az orosz évkönyvek ez ú. n. új szövegében kivonatossan benne van a két magyar vezér konstantinápolyi megkeresztelkedéséről szóló, görög forrást használó szláv szöveg is; az utóbbit kiadta A. Popov (Moszkva 1875), a magyarokra vonatkozó részt latin és magyar fordítással: Thallóczy L., *Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon* (Sz 1896).

A Nestor-krónika magyar érdekű részeit fordítással a MHK is közli, a névtelen szerző által írt, a magyar-bolgár háborúról szóló tudósítással együtt. Az orosz őskrónika első kritikai feldolgozása : A. A. Sahmatov, *Raziszkanyija o drevnyejsih russkikh letopisznih szvodah* (Szt. Pétervár 1908). Az orosz krónikairódalom legmodernebb analízise : D. Sz. Lihacsov, *Russkie letopiszi i ih kulturno-izsitoricseszkoje znacsenyie* (Moszkva—Leningrád 1947).

Cyrrill (†896) és Method (†885) szláv apostoloknak a IX. századi magyarokat is említő (az elsőben találkozás a magyarokkal Cherson közelében 860 körül) *legendái*. Cyrrillét kiadta F. Miklosich és E. Dümmler (Bécs 1870) Methodét u. ő latin fordítással (Bécs 1870). Együtt : P. J. Šafařík (Prága 1873) és F. Pastrnek, *Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda* (Prága 1902); legújabban : P. Lavrov (Leningrad 1930); orosz ford. u. ő (Moszkva 1915); a magyar vonatkozású részlet, latin és magyar fordítással : Jagić—Thallóczy L.—Hodinka A. (MHK; ld. Melich J., Sz 1905, 355). Az idevonatkozó, igen bő irodalomból : Ginzel, *Geschichte der Slavenapostel* (Bécs 1861). V. Lamanskij, *Kritische Bemerkungen* (ASPh XXV). K. Goetz, *Geschichte der Slavenapostel* (Gotha 1897). F. Dvornik, *Les Slaves. Byzance et Rome au IXe siècle* (Paris 1926; ld. Moravesik Gy., TSz 1929, 237), és u. ő, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Prága 1933, francia fordítással). Moravesik Gy., *A Kyrillos-legenda magyar vonatkozású epizódjához* (ET 1928). L. Zachar, *Der heilige Cyrill und Method in Devin* (Pozsony 1929). A. Brückner, *Die Wahrheit über die Slavenapostel* (Tübingen 1913), és u. ő (ASPh 1906, 1929). V. Pogorelov (Byzantinoslavica 1932). Kniezsa I., *A szláv apostolok és a tótok* (Bp 1942, németül AECO), és u. ő, *Cirill és Method működésének kérdése a Nyitra-vidéken* (Sz 1944).

Method egyik tanítványa, Naum (†910) 924 táján írt élete a magyar honfoglalásról és a magyarországi bolgárokról is megemlékezik. Kiadta P. A. Lavrov (1907) és I. Ivanov (Szófia 1931²); ld. még Moravesik Gy. (BZ 1929—30 m, 248).

Presbyter Diocleas krónikájának (szlávból latinra ford. szövegét kiadta Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae* Amsterdam 1666), megbízhatatlan, de balkáni kalandozás emlékét őrző magyar vonatkozásait (a Kaletić-féle XVI. századi horvát krónika ezt átdolgozó részleteivel együtt) magyarul hozza Thallóczy L. (Sz 1896, 485), és u. ő, *Die ungarische Beziehungen des Presbyter Diocles* (Bécs 1893).

4. Nyugati források

A nyugati kútfőkről, melyeknek IX—X. századi magyar vonatkozásai össze vannak gyűjtve részben az MHK, teljesebben a CF kötetekben, általános tájékoztatást nyújt Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen*. I. *Die deutsche Kaiserzeit* (kiadta R. Holzmann, 1938). Waitz, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich I* (1885³), valamint az alább (46. l.) id. anyag. A kalandozások forrásait összeállítja Hóman B., *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban* (TSz 1917), jegyzeteiben. E források közül a fontosabbak :

Pannónia állapotára a honfoglalás küszöbén : *Conversio Carantanorum et Bajuvariorum*. Salzburg, 874 körül. Kiadás : MHSS XI; MHK. Ugyanerre : Nagv Alfréd (angol király), *Description of Europe*. Kiadás : Boswell (1855); MHK.

Annales Bertiniani (Sithienses). Hivatalos jellegű frank évkönyv, mely a 862. évnél elsőnek tesz említést a magyaroknak a frank birodalom elleni támadásáról. Kiadás: MGSS I; részlet: MHK; CF.

Annales Iuvavienses Maximí. Szűkszavú, de érdekes salzburgi feljegyzések, melyek egyedül emlékeznek meg a magyaroknak a kabarok társágában Bécs táján 881-ben vívott harcairól (MGSS XXXI; CF).

Az ú. n. Fuldai évkönyvek (*Annales Fuldenses*) regensburgi (882—897) és altaichi (897—901) folytatásai. (SSRG 1891; MHK; CF). A frank birodalom történetét mondják el, különös figyelemmel a keleti határterületekre; évről-évre mutatják be a magyarok megjelenését, így különösen 892, 894, 896, 900 bejegyzései érdekeselek.

Regino prümi (lotharingiai) apát *krónikája* (907-ig) és folytatásai 967-ig; támadásaik említése mellett 880-nél Justinus Scythia-leírása alapján a magyarok életmódját is jellemezni próbálja (MGSS I; SSRG 1890; MHK; CF). C. Wawra, *De Reginone Prumiensi* (Breslau 1901, d).

Theotmár salzburgi érsek és suffraganusainak levele (900) IX. János pápához; adatok a magyar-bajor és morva kapcsolatokra; hitelességét néhányan komoly ok nélkül vonták kétségbe (MHK; MTKK; CF).

Levél Dado verduni püspökhöz: *Versus WalDRAMMI ad Dadonem episcopum* (a X. század elejéről) és *Versus Rihabani ad Dadonem episcopum*. Nem adatokat hoz, hanem a kalandozások visszhangját mutatja (MHK).

Liudprand cremonai püspök (†972), követi küldetésben többször megfordult Konstantinápolyban, s részben ott szerezte a magyarokra vonatkozó értesüléseit is. Művei: 1. *Antapodosis* (950-ig, az itáliai magyar kalandozásokra). 2. *Historia Ottonis* (I. Ottó császár itáliai politikájáról, 960—964). 3. *Relatio de legatione Constantinopolitana* (a magyarok balkáni szereplésére). Mindhárom MGSS III, SSRG 1879; legújabb kiadása: SSRG, 1915: magyar ford.: Jurkovich E.—Gombos A.—Gaál L. (Bp 1908, KK VI—VII). Ld. M. Hantsch, *Über Liudprand v. Cremona* (Progr. Leoben 1888). Gaál L., *Cremonai Liudprand történetírói hitelessége* (Nagybányai főgimn. ért. 1903/4), és u. ő, *Cremonai Liudprand követjelentései* (u. ott). M. Galdi, *Antapodosis di Liutprando* (Nápoly 1933).

Ekkhard, *Casus Sancti Galli*. Régebbi források alapján 1040 körül készült érdekes leírás egy magyar csapat svájci, sangalleni táborozásáról, 926. Kiadások: MGSS II, és jobban: Meyer (Mitth. zur vaterländischen Geschichte des hist. Vereins St. Gallen, 1847, 15—16. k.). Magyar ford.: MNT I.

Widukind (Corvey-i apát; 973-után) Ottó császárt és a szász dinasztíát magasztaló műve *Rerum gestarum libri III*, a szászországi magyar betörések és a 955-ös hadjárat főforrása. Kiadás: MGSS III; SSRG 1904; magyarázatos német ford.: Wattenbach (Lipcse 1891). — Köpke, *Widukind v. C. (Ottonische Studien)*, Berlin 1867).

Flodoard rheimsi feljegyzéseiben: *Historia Remensis* (952 körül) a francia írók közül a legbővebben szól a nyugateurópai magyar kalandozásokról (MGSS III; Ph. Sauer, Paris 1906).

Ruotger (Corvey-i, majd kölni szerzetes), *Vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis* (MGSS IV). Az ágostai csatára.

Pilgrim passauai püspök levele VII. Benedek pápához a magyarországi térítésről, 974 (MTKK; magyar ford. Szabó K. MTF IV/1). Ambícióira és ezzel kapcsolatos hamisításaira (68. l.): E. Dümmler, *Pilgrim von Passau und das Erzbistum Lorch* (Lipce 1854), és u. ő, *Über die Entstehung der Lorcher Fälschungen* (Akad. Sitzungsberichte, Berlin 1898). J. Wiedemann, *Die Passauer Geschichtsschreibung* (Hist. Jahrbuch 1900).

Querfurti Brunó megírta a Magyarországon, majd Lengyelországban (†997) is térítőmunkát végző prágai Szt. Adalbert püspök életét: *Vita Adalberti* (MGSS IV). L. G. Voigt, Bruno von Querfurt (Stuttgart 1907). U. azt megírta Capanarius is: *Vita Adalberti* (MGSS IV).

Annales Hildesheimenses, 1109-ig, folyt. 1109—1137 (MGSS III).

5. Hazai források

A középkori magyar krónikák régi hagyományokat is magában rejtő, mondai változatait (illetve ezek beolvasztott, utólagos fogalmazásait) adják a magyarok eredetének és honfoglalásának (ld. MHK). Ezeket, így Anonymus 1200 körüli *Gesta Ungarorum*-át, valamint a feltehetően XI. századi krónikaszöveghez utólag, a XIII. század végén hozzáköltött *hun-magyar krónikát* meg az ezt használó, különböző krónikaváltozatokat ld. alább az Árpádkor forrásai között. A mondai anyag nem valami jó összeállítás: Sebestyén Gy., *A magyar honfoglalás mondái* (2 kötet, Bp 1904—1905); kritika: Fischer K. A., *A magyar honfoglalás mondái* (Bp 1905); ld. még alább a hun-monda kérdésére (38. l.), valamint az ősköltészetre (39. l.) vonatkozó irodalmat. A krónikaváltozatok legrégibb közös forrásából a mondai anyag kiválasztására és a mondák történeti magjának megállapítására szép eredményekkel járó kísérletet tett újabban Györffy Gy., *Krónikáink és a magyar őstörténet* (Bp 1948, irodalommal).

Az ú. n. *Csiki székely krónika* XVIII. századi hamisítvány. Ld. Szádeczky L., *A csiki székely krónika* (Bp 1905), és ellenvéleményekre u. ő, *Még egyszer a csiki székely krónikáról* (AÉt 1911).

C) Irodalom

1. Az őstörténeti irodalom fejlődése

A messzi múltból nincsenek írásos forrásaink. Ezek helyett a nyelvtudomány és a régészet szolgáltat adatokat, melyeket a társadalmi fejlődés fokozatainak ismeretével illeszthetünk be, megfelelő összefüggésben, a magyar nép történeti fejlődésének e legkorábbi szakaszáról alkotott képünkbe. Mivel itt a középkori krónikák hun-magyar (ld. 87. l.), valamint későbbi déliabkeresők nem kevésbé ábrándos származási elméleteit, elég onnan kiindulnunk, midőn a XIX. századtól a nyelvtudomány már felismerte nyelvünk finnugor eredetét: azt, hogy szerkezete, valamint éppen a kezdetleges társadalomban is meglévő, elemi fogalmakat (az emberi test részei, elemi cselekvések, közvetlen rokon kapcsolatok, stb.) kifejező szavai finnugor eredetűek. Viszont a honfoglalás korának keleti forrásaiból és archeológiai leleteiből rekonstruált magyar nép nem a Volga-könyök és Ural-hegység közt elterülő finnugor őshaza halász-vadász, tehát zsákmányoló gazdálkodást folytató hordáihoz hasonlított, hanem az orosz steppeken vonuló török

pásztornépekhez, melyekkel a magyar nép már a szókincsébe került török jövevényszavak tanúsága szerint is évszázados érintkezésben volt. Ebből a látszólagos ellentmondásból, melyet az akkori kutatás megoldani nem tudott, kialakult egy finnugor és egy török irányzat az őstörténeti irodalomban, — mely utóbbi a „hódító” jelleg kihangsúlyozására is szívesen kihasználta a történelmi Magyarország nemzetiségi elnyomásában érdekelt uralkodó osztály részéről. A török iskolát képviselte Vámbéry Á., különböző török vonatkozású tanulmányai mellett főleg: *A magyarok eredete* (Bp 1882, németül, Lipese 1882). *A magyarok keletkezése és gyarapodása* (Bp 1895), valamint: *A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése* (Bp 1914) c. munkáiban, továbbá Munkácsi B., *A magyar őshaza kérdése* (ET 1905). Ezzel szemben a finnugor irányzatot képviselte Hunfalvy P., *A magyarok eredete* (BpSz 1864), és u. ö. *Magyarország ethnographiája* (Bp 1876) mellett Vámbérynek írt válaszában (Bp és Bécs 1883), valamint Budenz J., *Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Á. ... munkájára* (Bp 1882), és Szinnyei J., *A magyar nyelv eredete* (Bp 1883). A problémát lényegében nem vitték tovább a századforduló egyéb szerzői: Fiók K., *Őstörténet és kritika* (Sz 1895, 3 közl.). Thury J., *A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai* (Sz 1896, 3 közl. és kny.; a török származás híve). Baán A., *A magyarok eredete* (Pozsony 1900). Réthy L., *A magyar nemzet keletkezése* (ET II). Pongrácz S., *A magyarság keletkezése és őshazája* (Bp 1901). Sebestyén Gy., *A magyar nemzet őskora* (ET 1905). Szongott Kr., *A magyarok eredete és őslaka* (Szamosújvár 1906).

A továbbiakban a két irányzat ellentmondásait a kutatók úgy próbálták áthidalni, hogy a magyar népet egy finnugor és egy török néprész vegyüléséből vezették le, felfogásuknak megfelelően az egyik vagy másik elem fontosságát hangsúlyozva. Szinnyey J., inkább finnugor-irányú, az addigi eredményeket jól összefoglaló vázlata: *A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás-kori műveltsége* (Bp 1910). — (bővítve) *Der Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur* (Berlin 1921) után az inkább a török származást hangsúlyozó Zichy I. és mások a finnugor elemnek a török általi leigáztatásában, „megszervezésében” látták a magyar nép születési aktusát: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig* (Bp 1923; francia vázlat: RÉH 1923). és u. ö., *Magyar őstörténet* (Bp 1939, rövid összefoglalás, bibliográfiával). A finnugor őshaza problémájára közben főleg Setälä kutatásait (bő kivonatát adja Trócsányi Z., *A finnugor népek őstörténete*, ET 1916), továbbá H. Paasonen, *Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finno-ugrischen Völker* (Annales Univ. Fennicae Aboensis, 1904), valamint Karjalainen, *Die Religion der Jugra-Völker* (Helsinki 1921—1922, 2 kötet) használták kutatóink; ld. Zsirai M., *Jugria* (Bp 1930). A magyarok és török népek kapcsolatait a személy- és törzsnevek részletes nyelvészeti analízisével vizsgálta meg Németh Gy., *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Bp 1930, francia kivonat: NRH 1932); részben erre reflektál: Moór E., *A magyar nép eredete* (Szeged 1933), ld. még u. ö. *A magyar nyelv régi török és mongol jövevényszavai nyelvtörténeti és őstörténeti szempontból* (Népünk és Nyelvünk 1939) és u. ö., *A magyar őstörténet problémái* (Szeged 1943).

Az addigi eredményeket összefoglalva Zsirai M., *A magyarság eredete*, és Ligeti L., *A magyar őshaza* (mindkettő a Ligeti L. szerk., *A magyarság őstörténete*, (Bp 1943) c. gyűjteményes munkában) a leigázási elméletet felrejtve arra az eredményre jutottak, hogy a finnugor eredetű halász-vadász nép az Ural délkeleti lejtőire kerülve új környezetének feltételei között fejlő-

dött új szomszédaihoz : a török népekhez hasonló pásztornéppé, s költözött az V. század közepén, azokkal együtt, a Kaukázus felé, majd pár század múlva Déloroszországon át, önálló törzsszövetségként, mai hazájába. Végül az addigi nyelvészeti, régészeti, stb. kutatások önmagukban sokszor szöszös részleteredményeit marxista módszerrel elsőnek foglalta össze az Engels-féle fokozatokat alkalmazó, újszerű szintézisben Molnár E., *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig* (Bp 1945, 2. átdolg. kiadás : Bp 1949), akinek a pásztor termelőmód kialakulására, majd a honfoglalás utáni változására vonatkozó megállapításait az egész további anyaggal kapcsolatban figyelembe kell venni.

A török pásztornépekkel való együttélés problémáira a fent id. munkák mellett : J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts* (Lipsee 1903), továbbá Gombocz Z. tanulmányai : *Honfoglalás-kori török jövevényszavaink* (Bp 1908), és u. ő, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (Helsinki 1912); u. ő, *A bolgár kérdés és a magyar hunmonda* (MNY XVII, 1921; felteszi, hogy a magyaroknak bolgár-török eredetű uralkodóosztálya volt), *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány* (NyK 1918), *Életföldrajz és a magyar őshaza* (kny. Term. tud. Közl. 1925). Sebestyén K., *A nomád pásztorkodás életformája* (Népünk és Nyelvünk X). Ligeti L., *A magyarság keleti kapcsolatai* (M 1932). Németh Gy., *A törökség őskora* (BZEKv 1934). Pais D., *A gyula és kündüh* (MNY. 1931). Alföldi A., *A tarchan méltóságnév eredetéről* (MNY 1932), u. ő, *A kettős királyság a nomádoknál* (KEKv 1933 : pl. a kazároknál), és u. ő, *Die Theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen* (Arch. Anz. 1931). R. Grousset, *L'Empire des steppes* (Paris 1938). László Gy., *A néprándorlás lovasnépeinek ősvallása* (Kolozsvár 1946).

2. Kaukázus, Levedia, Eteleköz

A Kaukázustól északra, egymást követő pásztor-„birodalmak“ függésében élő (és sorra azok nevét is viselő) magyar nép viszonyaira a fentiek mellett : Deér J., *A magyarság a nomád kultúrközösségben* (MMT I), és speciálisan : Halasi Kun T., *A magyarság kaukázusi története* (Ligeti L. szerk., *A magyarság őstörténete*, Bp 1943). A sorrendben első, pontusi hun-bolgár uralom kérdésére : Fehér G., *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhundert* (kny. Keleti Szemle XIX, 1921), u. ő, *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar vonatkozásai* (AH 1931 és kny.) és u. ő, *A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténeti kutatás* (Sz 1935, pótf.) ; ld. ezzel kapcsolatban Hóman B., *Újabb őstörténeti kutatások* (Sz 1923), és u. ő, *A magyar hun hagyomány és hun monda* (Bp 1925, elavult). Németh Gy., *Hunok, bolgárok, magyarok* (Bp Sz 1924). Darkó J., *Zur Frage der urmagyarischen und urbulgarischen Beziehungen* (KC'sA I., 1921—25). A szabir uralom (558-ig) emlékét őrző Sabartioiasfaloj-név irodalmára ld. Konstantinos Porphyrogenetos irodalmát (A. alatt). Németh Gy., *Szabirok és magyarok* (MNY 1929). Az avarok után következő türkök uralmára visszavezethető türk = magyar névhasználatra : Darkó J., *A magyarokra vonatkozó népnévek a bizánci íróknál* (AKÉ 1907). A VII. századi onogur birodalom idejére : Moravcsik Gy., *Az onogurok történetéhez* (MNY 1930 és kny., németül UJb 1930), és u. ő, *Muagerisz király* (MNY 1927). A magyarság külföldi nevének (Hungarus, Hongrois, Ungar, Venger) az onogur-ból származására : Hóman B., *A magyar nép neve és a magyar kir. címe a középkori latinságban*

(kny. TSz 1917). Melich J., *Über den Ursprung des Namens Ungar* (ASPh 1926). Németh Gy., *Onogur, hétmagyar dentümoggyer* (KCsA I). Az arab-perzsa forrásokban először használt „magyar” névre: Potrubányi (EPHK 1883), Nagy G. (ET 1890, 150, 372; Sz 1897, 426), Munkácsy B. (ET 1890, 285). Thury J. (Sz. 1896, 210). Pauler Gy. (MHK 167, 195). Darkó J., (AKÉ 1907, 592) Az onogurok bukását (642) követő kazár birodalomra a fenti irodalom mellett: Karácsonyi J., *A Khazar nemzet nevéről* (Sz 1908). A. Marmorstein, *Uj adatok a kazárok történetéhez* (EPHK 1914). J. N. Simchowitsch, *Studien zu den Berichten arabischer Historiker über die Chazaren* (Berlin 1920; ld. UjJb 1922, 157). Kmoskó M., *Die Quellen Isachri's in seinem Berichte über die Chazaren* (KCsA), és u. ö. *Araber und Casaren* (u. ott I). Gyóni M., *Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok* (MNY 1938, 2 közl.). Kohn S., *Héber kútforrások és adatok Magyarországi történetéhez* (TT 1879; József kazár bég levele); ld. erre újabban Telegdi Zs., *A kazárok és a zsidóság* (kny., IMIT Évkönyve 1940). E korszakra vonatkozó örmény adatokkal próbálkoztak: Lukácsy Kr., *A magyarok őselei, hajdankori nevei s lakhelyei* (Kolozsvár 1870) és Karácson I., *A magyarok harcai az őshazában* (Sz 1911).

A magyarság déloroszországi útvonalának újabb állomásaira (IX. századi Levedia) ld. az A. alatt id. mohamedán és bizánci forrásokat, s főleg a Konstantinos Porphyrogenetosnál id. részletirodalmat. E korszak történetére már jobban figyelembeveendő Pauler Gy. régi, de kritikai megjegyzései miatt is hasznos összefoglalása: *A magyar nemzet története Szt. Istvánig* (Bp 1900). Barna F., *A magyarok útjáról az Uraltól Lebediába* (Sz 1884; Danilevskij kutatásait is használja). Zichy I., *Levedia és Etelköz* (kny. AKÉ 434. sz.). C. A. Macartney, *The Magyars in the IXth Century* (Cambridge 1930). Minorsky (Gibb Memorial Series XI, NS, 317—423). Fettieli N., *A levediai magyarság a régészet megvilágításában* (Sz 1933), és u. ö., *Handelswege in Russland und die Altmagyaren* (Résumé, Congrès de Varsovie, 1933), túhangsúlyozza a magyarok szerepét a kereskedelemben; az egykorú rab-szolgakereskedelem nagy összefüggéseire érdekes: M. Lombard, *L'Or musulman du VIe au Xe siècle* (Annales, Paris 1947). A Zakharov és V. Arendt, *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez* (AH 1934). G. Vernadsky, *Lebedia. Studies on the Magyar Background of Kievan Russia* (Byzantion 1939).

A besenyő támadáskor (889), illetve inkább már előbb leszakadt és keleten maradt néprészekre a Julianus barát útjához (86. l.) fűződő anyag és a mellette id. irodalom mellett: Czeglédy K., *Keleten maradt magyar töredékek* (Ligeti L. szerk., *A magyarság őstörténete*, Bp 1943), és az egész további útra is u. ö. *A magyarság Dél-Oroszországban* (u. ott), valamint u. ö. *A IX. századi magyar történelem főbb kérdései* (MNY 1945), és Deér J., *A IX. századi magyar történet időrendjéhez* (Sz 1945—46). Etelközre Fehér G., *Etelküz területe és neve* (Sz 1913, 2 közl.), és a Konstantinos Porphyrogenetosnál id. irodalom. Mátyás Fl., *Egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban* (AÉt 1898). A Böles Leó császárral szövetségben (895) a bolgárok ellen viselt szerencsétlen végű háborúra az A. alatt id. bizánci források mellett: Szabó K. (UMM 1851—2), erre I. Kukuljević észrevételei (Margalits E., *Horvát tört. rept.* I. 93), G. Balascev (1899, ld. BZ X. 370), P. Miljukov (ld. Jahresber. d. Gesch. wiss. 1891, III. 237). A középkori szövegeinkben leírt vérszerződés¹, (hét törzsfő; önálló törzsszövetség) párhuzamaira: Munkácsi B., *A vérszerződés a török népeknél* (ET 1899); u. erre fontos Tagányi K. (ET 1918, irodalommal). Az Álmos személyéhez (az egyik hagyomány

szerint őt, a másik szerint fiát, Árpádot választották fejedelemmé) fűződő mondákra: Jászay P. (*Reguly-Album* 1850), György A. (EPhK 1880), Nagy G. (Sepsiszentgyörgy 1884), az Álmos-névről u. ő (T IX, 113); az Árpád-genealógiáról Karácsonyi J. (T X, 33), Nagy G. (T XII), Pecz V. (AKÉ VIII, 39; EPhK XXI). Árpád személyéről, egyéni adatok híján, ált. megemlékezések: Szabó K. (*Magyar nép könyve* 1856), Karácson M. (Pest 1868). Márki S. (Kolozsvár 1907). Árpád Kiev érintésével vonul észak-nyugat felé, a Kárpátokhoz: Márki S., *Az oroszok és magyarok első érintkezései* (Bp VII. ker. főgimn. ért. 1888/9), és Kubinyi F., *Orosz fejedelmek a IX. század végén* (Sz 1901).

3. A honfoglalás

A honfoglalás történetével foglalkozó régi irodalom lehetőleg elsiklott afölött, hogy itt az ujonnan érkező erősebb elől menekülő pásztornépről van szó, és Árpádék fenyegető katasztrófa elől kerestek védelmet ott, ahol még legelőt is találhattak; elmosta annnyival inkább, mert nagyrészt a milleniumi ünnepségekhez kapcsolódott: Frankl V., *A magyar nemzet bevándorlása* (Magy. Tud. Érték. I. 1862). Toldy L., *Árpád és a magyarok betelepődése* (Bp 1875). Botka T., *Millenarium, vagyis a magyar államiség ezeréves fordulójára* (Sz 1878, 5 közl.), és u. ő, *A magyar ezeréves jubileum időkérdéséhez* Sz 1881). Pauler Gy., *Lebedia, Etelköz és Millenarium* (Sz 1880, 2 közl.), u. ő, *Még egy szó* (Sz 1881), és u. ő, *A Millenium* (BpSz 1883). Salamon F., *A kútforrás és a Millenium* (BpSz 1883). *A honfoglalás éve* (Bp 1883), *Az akadémia és a Millenium* (BpSz 1884), Csuday J., *A honfoglalás éve* (Szombathely 1884), és u. ő, *A honfoglalás kezdete és befejezése* (u. ott 1889). Torma J., *A zonuki grófságról* (TT 1886). Lakits F., *A millenium kérdéséhez* (Sz 1891). Borovszky S., *A honfoglalás története* (Bp 1893). Rohonyi Gy., *A honfoglalás története* (Bp 1896). Farkas J., *Árpád és a honfoglalás* (Bp 1898). Barát F., *A millenium és a magyar történelem* (Sz 1906). Karácsonyi J., *A magyar nemzet honalapítása*, 896—997 (Nagyvárad 1925).

A földrajzi feltételek (füves terület, stb.) és az ország megszállásának összefüggéseire újabban: Mendöl T., *A megtelepülés formái* (MMT I). Kettős (téli-nyári) szállásrendszer, egyes törzsek elhelyezkedése: Pauler Gy., *A magyarok megtelepedéséről* (Sz 1877, 2 közl.). Hóman B., *A honfoglaló törzsek megtelepedéséről* (T 1912), és u. ő, *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése* (Bp 1923). Deér J., *A honfoglaló magyarság* (Ligeti L. szerk., *A magyarság őstörténete*, Bp 1943). Sokoldalú, színes jellemzést nyújt László Gy., *A honfoglaló magyar nép élete* (Kolozsvár 1944; Fettich N. megjegyzései: Sz 1947), aki azonban egyekhez közt abban is téved, hogy túlzott jelentőséget tulajdonít a X. századi kiev-magyarországi (s szerinte Géza korában lezárt) kereskedelmi útnak.

Erdély viszonyaira: Tagányi K., *A honfoglalás és Erdély* (ET 1890). Darkó J., *Népességi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban* (Kolozsvár 1938). Kniezsa I., *Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése (Erdély és népei*, Bp 1941). László Gy., *Erdély településtörténetének vázlata Szt. István koráig* (Kolozsvár 1943). Makkai L., *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben* (Sz 1944). A székely kérdésnek részben a honfoglalással is foglalkozó irodalmát ld. alább (81. l.).

4. A Dunamedence multja

Azt, hogy a Dunántúlon az egykori római Pannonia provinciát telepek folytonossága kötné a magyar fejlődéshez, néhány mai és római város azonos fekvéséből (Savaria—Szombathely, Sopianae—Pécs, stb.) érdekesen, de eredménytelenül próbálta kimutatni Pleidell A., *A magyar várostörténet első fejezete* (Sz 1934). Éppen ezért a római hódítás és a népvándorlás korát illetően, néhány alábbi tájékoztató tanulmányt leszámítva, csak általában utalunk

a *Bibliographia Pannonica*, valamint Banner J., *Bibliographia Archaeologica Hungarica*, 1793—1943 (Szeged 1944) nagy anyagára.

Pannoniára: Hunyadi I., *A kelták a Kárpámedencében* (1—2, Bp. 1942—1944). Alföldi A., *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* (Berlin 1924—1926), u. ö., *Hogyan omlott össze a rómaiak védőrendszere Pannoniában* (HK 1925), u. ö., *Magyarország népei és a római birodalom* (Bp 1934), u. ö., *Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete* (Sz 1936), valamint u. ö. a Cambridge Ancient History XI. (1934) és XII. (1939) kötetében megjelent fejezetei a dunai provinciákról és a III. századi barbár vándorlásról. A pannóniai római művészetre: Hekler A. (Strena Buliciana, Zágráb 1924). Nagy T., *A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig* (Bp 1939), a *Dissertationes Pannonicae*, több más tanulmányt is tartalmazó sorozatában. Paulovits I., *Il limes Romanus in Ungheria* (Quaderni dell'Impero 1940). Tompa F.—Alföldi A.—Nagy L.—*Budapest az ókorban* (Bp története Bp 1942). Deresényi D., *Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése* (Sz 1947).

Dáciára, melyet illetően magyar sovíniszták és románok éles harcot folytattak egymással az állítólagos dákoromán kontinuitás problémája körül: Roska M., *Thesaurus antiquitatum Transylvanicarum* (I. Kolozsvár 1942; szakfolyóiratok és múzeumok anyagának repertórium). G. Popa—Lisseanu, *Dacia în autorii clasici* (I. Bukarest 1943, antik szövegek gyűjteménye, nem mindig tökéletes kritikával). A vitairódmalmat áttekinti Makkai L., *Histoire de Transylvanie* (Bp 1946, a függelékben), Néhány fontosabb mű: R. Roesler, *Römänische Studien* (Lipese 1871); román részről: A. Philippide, *Originea Românilor* (1—2, Iași 1925—1928). V. Pârvan, *Getica* (Bukarest 1926), és u. ö., *Dacia* (Cambridge 1932). C. Daicoviciu, *La Transylvanie nell' antichità* (Bukarest 1943). Magyar részről: Alföldi A., *A gót mozgalom és Dácia feladása* (Bp 1930), u. ö., *Dákok és rómaiak Erdélyben* (Sz 1940), u. ö., *Erdély népei az ókorban* (Erdély és népei, Bp 1941), és u. ö., *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum* (Bp 1944).

A római limest áttörő, de a későbbi fejlődésen pozitív nyomot nem hagyó germán népvándorlás után következő, ugyancsak mulandó hun uralomra: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai* (Bp 1940). A VI. század közepén megjelenő avarok korszakára: Hampel J., *A régibb középkor emlékei Magyarországon* (1—3, Bp 1894—1898; németül: Braunschweig 1905). Fettich N., *Stand und Aufgaben der Völkerwanderungsarchäologie in Ungarn* (UJb 1932), u. ö., *Az avar kori műipar Magyarországon* (Bp 1926, AH). Rhé Gy., *Veszprém vármegyei avar emlékek* (Veszprém 1925). Alföldi A., *Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde* (ESA 1934). Avar leletek Ausztriában az Ennsig: E. Beninger, *Die Germanenzeit in Niederösterreich* (Bécs 1934). Az avarok és Bizánc: G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München 1940). László Gy., *Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn* (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1940); u. ö. és másoknak avar (= székely) kontinuitási elméletét ld. alább (81. l.).

Pannonia viszonyaira az avar birodalom leverése után (Nagy Károly a VIII. század végén), ill. a honfoglalást megelőző időben a *Conversio Bajuvariorum* és Nagy Alfréd A. alatt id. szövegei mellett: Hunfalvy P., *Magyarország ethnographiai képe a frank-német uralkodás korában* (Sz 1876). O. Kämmer, *Die Anfänge deutschen Lebens in Österreich bis zum Ausgang der Karolingerzeit* (Lipese 1879). A. Huber, *Beiträge zur älteren Geschichte Österreichs* (MIOG 1881). Dümmler, *Die südöstlichen Marken*, 795—907 (AÖG X), u. ö.,

Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien (Bécsi Akad. Sitzungsberichte XX). és u. ő, *Geschichte des ostfränkischen Reiches* (1882²). Strakosch—Grossmann, *Geschichte der Deutschen in Österreich* (I 1894). H. Pirchegger, *Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit* (MIÖG 1912). L. Hauptmann, *Politische Umwälzungen bei den Slovenen* (MIÖG 1916). P. Váczy, *Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slaven* (kny. AECO 1942).

5. Szlávok és magyarok

A magyar nacionalista történetírás a szlávokat általában, a hazai fejlődésben vitt szerepüket pedig különösen lebecsülte (pl. „államalkotó képesség hiánya” — mintha az állam adott „faji” tulajdonságok, és nem társadalmi fejlődés dolga volna), s lehetőleg nem vette tudomásul azon adatokat, melyek a nyelvészeti, archaeológiai, stb. kutatásokból kiderülnek. Az itt talált, az ország nyugati részein a IX. században már ekés földművelést folytató szlávok hatásának jelentőségét hangsúlyozza újabban Molnár E. (i. m.), mind gazdasági szempontból (földművelés), mind az állami és főleg megyei szervezet szempontjából, amin nem változtat az a tény, hogy a honfoglaló magyarság területén a szlávokat számbelileg felülmúlta; u. ő rámutat arra, hogy a már saját (és — mint Anonymus is tudja — nagyrészt csatlakozó) uralkodóosztályának alávetett szláv parasztság lett szolganéppé (amint a magyarok sem lettek mind „urak”).

Palackýnak (*Geschichte von Böhmen*, I. Prága 1836, 195) a Szvatopluk-féle, a nyugati Felvidékre is kiterjedő morva-szláv állammal kapcsolatos elméletét, mely a magyarokat egy állítólag születendő nagyszláv birodalom kettévágásával vádolja, érdemként ismételték meg Szalay L. és Horváth M.; ezzel szemben N. J. Grot, *Moravija i madjari spolovina IX do nacsala X vjeka* (Morvaország és a magyarok a IX. század közepétől a X. század kezdetéig, Pétervár 1881) szerint viszont a magyar honfoglalás jelentősége éppen ellenkezőleg, a szlávokat is fenyegető német terjeszkedés megállításában állott; ld. még u. ő, *Madjari i Slavjane v prošlom istoričeskija spravki o slavznije v gosudarstvennoj žizni Ugrii* (A magyarok és szlávok a múltban, Varsó 1839), és a probléma történetére: Kosáry D., *Nationalisme et internationalisme dans l'histoire des peuples danubiens* (RHC 1947). Ld. még K. Krofta, *Čechoslováci a Madari na začátku svých dějin* (1931; Csehszlovákok és magyarok történelmük kezdetén).

A Nyitra vidékéről menekült Pribina törzsfő alatt a Dunántúl kialakuló pannonszláv államkezdetekre F. Rački (Starine 1880, ld. Margalits E., *Horvát tört. repertórium* II. 277), és H. Jireček (u. ott II. 543) tanulmányai, valamint a fent már idézett anyag mellett: Salamon F., *Mosaburg és megyéje* (Sz 1882). Füßy T., *A zalavári apátság története a magyarok honfoglalása előtt* („Keszthely” 1884, 44—46). Stessel J., *Zalavár és Pécs Privina tartományában* (Sz 1902), és u. ő, *Zalavár és Mosaburg* (Sz 1906), valamint Melich J., *Zalavár és Mosaburg* (Sz 1906); u. ő sok adatot tartalmazó, bár egyes részleteiben már túlhaladott munkái: *Szláv jövevényszavaink* (1—2, Bp 1903—1905, kny. NyK), melyben a Volf Gy. által is felvetett kérdésre (*Kiktől tanult a magyar írni, olvasni?* Bp 1885; szerinte velencei olasz papoktól) a pannoniai szlávok közvetítő szerepének kiemelésével válaszolt; továbbá u. ő *Bolgárok és szlávok* (MNY 1921), és u. ő, *A honfoglaláskori Magyarország* (Bp 1925—1929); az előbbieken a magyar nyelv keresztény terminológiájának szláv elemeit, stb. külön is vizsgálja, és továbbfejleszti F. Miklosich (*Die slavischen Elemente im Magyarischen*, Bécs 1871, magyar ford., Magy.

Nyelvör 1882), valamint Asbóth O. (NyK 1834, 1885, 1886, 1900, stb) korábbi kutatásait. Hummer N., *A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt* (Bp 1896). Simonyi, *A szlávok földvárairól* (Sz 1940). Szekfü Gy. (szerk.), *A magyarság és a szlávok* (Bp 1942), főleg Kniezsa I. dolgozatai, aki a szlávok hazai területi elhelyezkedését helynévkutatással állapította meg: *Magyarország népei a XI. században* (Bp 1938, németül is); és u. ő Erdélyre külön: *Keletmagyarország helynevei (Magyarok és románok I. Bp 1943)*; erre Moór E. megjegyzései és K. válasza: Sz 1945—46); ld. még u. ő, *A megtelepedett magyarság népi alkata* (MMT I).

6. A pásztortársadalom az új hazában

Az új szállásterület földrajzi körvonalára, az övező lakatlan sávra és szomszédaira: Tagányi K., *Gyepű és gyepűelve* (Földr. Közl. 1918). Fodor F., *Adatok a magyar gyepűk földrajzához* (HK 1936), és u. ő, *A árpádkori gyepűk kérdéséhez* (Népünk és Nyelvünk 1936), v. ő. Moór E. (u. ott 1936, 127, 219), Kring M. (Sz 1937, 107). W. Ketrzynski, *Granice Polski w X. wieku* (Krakó 1893). B. Bretholz, *Mähren und das Reich unter Herzog Boleslav II von Böhmen* (AÖG 1895). Fehér G., *Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhunderts* (UJb 1922).

A honfoglalás utáni, X. századi történetre Szabó K., *A magyar vezérek kora* (Pest 1869, Bp 1878², 4 füz.) és Toldy F., *Nemzeti történelmünk kezdetei* (Sz 1868), valamint Pauler Gy., *A magyar nemzet története Szt. Istvánig* (Bp 1900) mellett ld. a pásztor termelőmód válságát kifejtő Molnár E. (32. l.) munkáját, s azt megelőzően a honfoglalás szakasza végén fent (34. l.) id. ált. irodalmat, s ezekben azon archaeológiai, ethnográfiai kutatások, szokás-hagyomány- és mondagyűjtések összefoglalását, melyekből a pásztorkorszak utolsó szakaszát élő magyar nép gazdasági és társadalmi viszonyait, jogszokásait, ideológiai, vallási elemeit, költészetét, stb. a régi történetírás rendszerint csak mozaikszerűen, a fejlődési összefüggések felismerése nélkül próbálta rekonstruálni. Ilyen általános képpel próbálkozott volt Horváth M., *Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet és az akkori Európa polgári és erkölcsi műveltsége között* (Kis tört. munkái, Pest 1868). Toldy L., *A régi magyarok műveltségének története* (Bp 1877). Volf Gy., *A magyar művelődés a honfoglalás korában* (AKÉ VIII). Illés J., *A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor* (Csánki D. szerk., *Árpád és az Árpádok*, Bp 1908).

A honfoglaláskori magyar sírleletekkel foglalkozó, bő részletirodalmat itt nem sorolhatjuk fel. A századforduló idején Hampel J. adott róluk áttekintést: *A honfoglaláskor hazai emlékei* (1—3, Bp 1896), u. ő (MHK), és u. ő, *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről* (Bp 1907); az újabb eredményekről ld. László Gy. összefoglalását (34. l.), u. ő, *A koronái lelet és a honfoglaló magyarok nyerge* (Bp 1943, kny. AH; v. ő. Sz 1944, 328), valamint egy speciális problémakörben, Fettich N. tanulmányait: *Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához* (AE 1931), *A honfoglaló magyarok fémművészete* (AH 1935), *A honfoglaláskor művészete* (Bp 1935). Az erdélyi archaeológiai anyagra Roska M. (*A történeti Erdély*, Bp 1936), László Gy., *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben* (Kolozsvár 1943).

A régi részletirodalomból gazdasági és társadalmi vonatkozásúak: Hermann O., *Ősi elemek a magyar népies halászeszközökben* (AE 1885), u. ő, *A magyar ősfoglalkozások köréből. Halászat és pásztorélet* (Bp 1898), és u. ő, *A magyarok nagy ősfoglalkozása* (Bp 1909). Galgóczy K., *Adalék Magyar-*

ország mezőgazdasági történetéhez a honfoglalás első korszakából (MGSz 1894; állattartásra, vázlatos). Besskó Gy., *A honfoglaló magyar nemzet lovairól* (Bp 1906). Hankó B., *Régi magyar háziállataink* (Debrecen 1941). Kóssa Gy., *Lőstés a régi magyarokról* (ET 1906). Zimmermann Á., *A patkó eredetéről* (MGSz 1906; Árpád-kori német import, a honfoglalók nem használták). Cs. Sebestyén K., *A honfoglaló magyarok földművelése* (Népünk és Nyelvünk 1939), és u. ö. *Milyen házában laktak a honfoglaló magyarok?* (Napkelet 1926). Horváth G., *A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei* (Term. tud. Közl. 1896, u. ott vita). Munkácsi B., *A magyar fémnevek* (ET 1894). Barna F., *Néhány ősműveltségi tárgy neve a magyarban* (AEñy 1878). — Pesty Fr., *Őstörténeti szokások a magyarokról és más nemzeteknél* (Sz 1876). A leányrablás nyomairól Nagy G. (ET 1894, 272). Mátyás Fl., *Pogány szokások őseinknél* (AEñ 1897). Tagányi K., *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről* (kny. ET 1919), = *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn* (Berlin 1922). Ld. még a kalandozásokkal kapcsolatos hírünkre: Solymossy S., *A nyereg alatt puhított hús mendemondája* (ET 1921). Eckhardt S., *Az emberevő magyar meséje* (MNY 1921). Végül ld. még a *Magyarság néprajza* (I—IV) megfelelő fejezeteit.

A vallási hiedelmekre vonatkozó adatokat először Cornides D. próbálta összeállítani: *De religione veterum Hungarorum* (kiadta J. Chr. Engel, Bécs 1791). A multiszázadi irodalom azonban oly kevés kritikával kezelte ezt a kérdést, hogy gyakran nem tudni, a régi magyarok, vagy a mesélő szerző saját mitológiájáról olvasunk-e. Idetartozik, a jelentéktelenebb munkákat nem említve, Ipolyi A., *Magyar mythologia* (Pest 1854; ld. Csengery A. bírálatát: *Tört. tanulmányai* I; Katona L. Bp II. ker. főimn. ért., 1896/7; Sebestyén Gy., ET 1898, 328). Aránylag jó: Kállay F., *A pogány magyarok vallása* (Bp 1862). A regés iskolához tartozik Barna F., *Ősvallásunk főistenségei* (AEñy 1881), és u. ö. *Ősvallásunk kisebb isteni lényei* (AEñy 1881), valamint Kandra K., *Magyar mythologia* (Eger 1897). Ld. még Pap J., *Néhány állat és növény szereplése a magyar mythologiában* (Nagykanizsai főimn. ért. 1883/84). Kálmány L., *Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban* (AEñy 1888). H. Wislocki, *Volks Glaube und religiöser Brauch der Magyaren* (Münster 1893). Az addigi tanulmányokra: Katona L., *A magyar mythologia irodalma* (ET 1897). Megpróbálkozott a kutatás finnugor népek idevágó adatainak felhasználásával is, így a mordvinokról Barna F. (AEñy IX. 7, 1879), a vogulokról Munkácsi B. (NyK 1889—1902; ET 1903); ld. még H. Paasonen (NyK 1907, 14) és J. Krohn, *A finnugor népek pogány istentisztelete* (Bp 1908). A kérdésnek a társadalmi fejlődést és annak ideológiai összefüggéseit figyelembevevő feldolgozását a feldsorolt anyag nem nyújtja.

A mondákra Sebestyén Gy. erős kritikára szoruló műve és Györffy Gy. jó analízise (30. l.) mellett: Moravcsik Gy., *A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál* (EPHK 1914). Berze Nagy J., *A csodaszarvas mondája* (ET 1927). Nagy G., *Az Álmos-monda* (Sepsiszentgyörgy 1884). Pais D., *Régi személyneveink jelentéstana* (MNY 1921—22). Roheim G., *A kazár nagyfejedelem és a turul-monda* (ET 1917). Solymossy S., *Keleti elemek népmeséinkben* (ET 1917.), és u. ö. *Lél vezér kürtmondája* (ET 1929). A XIII. századi hunkrónikában (ld. irodalommal 87. l.) található hun származási mesét egészében ősi magyar mondának utoljára talán Wenzel G. tartotta: *Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatására* (Reguly-Album, Pest 1850); német forrásból táplálkozó tudakos komplikációnak tekintette Hunfalvy P., *Magyarország ethnographiája* (Bp 1876), utána Riedl Fr., *A magyar hunmonda* (Bp Sz 1881) és Heinrich G., *Etzelburg, a magyar hunmonda* (Bp Sz 1882), valamint Moór E., *Volt-e magyar hun-monda* (Bp 1923), legújabbban Eckhardt S. és Györffy Gy. A későbbi mellett egy honfoglaláskori átvételt is feltesz Petz G., *A magyar hunmonda* (Bp 1885). Sebestyén Gy. (30. l.) avar, Bleyer J. (87. l.) szlovén, Grexa Gy., *A Csaba-monda és a székely hun-hagyo-*

mány (Bp 1922) itt talált török népelem közvetítését tételezte fel. Gombocz, *A bolgár kérdés és a magyar hun-monda* (MNy 1921), majd Hóman B., *A magyar hun hagyomány és hunmonda* (Bp 1925) feltételezte, hogy a későbbi tudakos elem mögött még kaukázusi emlékként megvolt a hunmonda magja. Ld. még: Riedl Fr., *Csaba és a berni Detre a magyar mondában* (Heinrich-Emlékkönyv, Bp 1912). Bleyer J., Hunkrónikáink mondai elemei (EPHk 1912). Fehér G., *Die Petschengen und die ungarischen Hunnensagen* (KCsA 1921; szerinte a Csaba-monda X. századi besenyő eredetű). Hóman B., *X. és XI. századi történeti elemek a Nibelung-énekekben* (EPHk 1923). Császár E., *A magyar hunmondák kérdésének mai állása* (Bp 1926).

Az ősköltészetnek a fentivel sok szempontból rokon problémájára Arany J. kísérlete: *Naiv eposzunk* (Szépirodalmi Figyelő 1860) óta: Thury J., *A magyar ősköltészet* (Halasi ref. gimn. ért. 1890). Sebestyén Gy., *A regösök* (Bp 1902). Solymossy S., *Az énekes rendek keletkezése* (ET 1907). Négyessy L., *A magyar népköltészet eredete* (BpSz 1910). Király Gy., *A magyar ősköltészet* (Bp 1921). Ld. még alább (66. l.). A zenére Szabolcsi B., *Népvándorlások kori elemek* (ET XLV), u. ő, *Osztják és vogul dallamok* (ET XLVIII). Bartha D., *Neue ungarische Literatur zur vergleichende Melodieforschung* (Acta Musicologica, Kopenhága 1936).

A Kézai és Thuróczy által is említett, ősi székely írás megmaradt emlékeinek hitélet kétségbevonata Moldován G., *A latin, cirill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál* (BpSz 1888), aki szerint e betűket a XVI. században erdélyi román cirillbetűs emlékek nyomán tákoltták volna össze; még kétesebbé tették a kérdést a multszázad végén felbukkant hamisítványok, pl. Somogyi A., *Régi magyar énekek* (Árad 1893; kritikája: Szinnyi J., AKÉ 1893); az Akadémia azt is megállapította, hogy a rovásírás élő népi használata nem mutatható ki (Katona L. jelentése, AKÉ 1904). Ujabbán Németh Gy. nyelvészeti alapon ennek ellenére azt mutatta ki, hogy a hun-székely írás nem koholmány: *A régi magyar írás eredete* (NyK 1917), u. ő, *Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós* (Lipce 1932; a függelékben), és u. ő, *A magyar rovásírás* (Bp 1934; NyKK II/2). Ld. még: Szabó K., *A régi hun-székely írásról* (BpSz 1866). Réthy L., *Az új, n. hun-székely írás* (AE 1888). Fischer K. A., *A hun magyar írás és annak fennmaradt emlékei* (Bp 1889). Nagy G., *A székely írás eredete* (ET 1895). Sebestyén Gy., *Rovás és rovásírás* (kny. ET 1907), u. ő, *A magyar rovásírás hiteles emlékei* (Bp 1915), erre u. azon cimen Ernyey J. (Sz 1917, u. ott. S. válasza); és u. ő, *Rovásírási emlékek* (Szily-Emlékkönyv, Bp 1918). Melich J., *Néhány megjegyzés a székely írásról* (MNy 1925). Ligeti A. *kazár írás és a magyar rovásírás* (MNy 1927).

A pásztor-társadalomhoz illő magyar hadszervezet, stb. képét Böles Leó (ld. A. alatt) archaeológiai adatokkal kiegészített jellemzése alapján rajzolják meg: Szabó K., *Az ősmagyar hadi élet* (*Kisebb tört. munkái*). Salamon F., *A magyar hadi történethez a vezérek korában. Kútjótanulmány a IX. századbéli byzanti taktikai művekből* (Sz 1876, 3 közl., pótlék 1877, 124; és kny. Bp 1877). Hazay S., *A X. századbéli magyar hadügyről* (HK 1888, 2 közl.). Thury J., *A régi magyar és török hadviselés* (HK 1888, 2 közl. és pótlás, u. ott 1889, 312). Darkó J., *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-Európára* (1934). Felszerelés, fegyverzet: Lehoczky T. (Sz 1877, 274). Kápolnai P. I. (AE 1880). Boncz Ö. (AE 1885—1887). Pulszky F. (HK 1890). Nagy G. (AE 1890—1892; 1901, 110). Thury J. (HK 1893, 148). Sebestyén K., *A magyarok íjja és nyila* (Szeged 1933).

7. A kalandozások

A magyaroknak a pásztornépek szokásos rablóhadjáratok méreteit felülmúló X. századi zsákmányoló és rabszolgaszerző kalandozásait, melyet a korábbi történetírás igyekezett valami nagyvonalú politika eszközévé

szépiteni, a pásztor termelőmód válságára, és konkrétan a legelőhiányra vezeti vissza Molnár E. (i. m.). A kalandozásokra általában Szabó K. és Pauler Gy. fent (00. l.) i. munkái mellett ld. Mátyás Fl., *A magyarok első hadjáratai Európában* (AÉT 1898, irodalommal). H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst* (III. Berlin 1923²). R. Lüttich, *Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert* (Berlin 1910). Deér J., *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája* (Szeged 1928). G. Fasoli, *Le invasioni ungheresi in Europa nel secolo X.* (Firenze 1945; hiányaira Deér J., Sz 1947, 288). A régi irodalmat összeállította Sziinyei J. és Mangold L. (HK 1888, 3 közl.).

A magyar kalandozásokról Roesler (35. l.) és Dümmler (36. l.) id. munkái, továbbá az egykorú német történetre vonatkozó, pozitívista művek: W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* (I), Rintelen, *Geschichte Ludwig des Kindes und Conrads I.*, (FDG III.). Stein *Geschichte Conrads I.*, 911—918 (Nördlingen 1872) mellett az érdekelt bajor, szász, thüringiai, továbbá ausztriai tartományok itt részletesen nem idézhető monografikus irodalma is megemlékezik. A feudális anarchiába süllyedt és a gyors magyar lovastámadásokkal szemben egyideig tehetetlen, végül azonban mégis erősebbnek bizonyuló német hadszervezetre: G. Rütthning, *Der Festungskrieg und die Schlachten im Deutschen Reich vom Anfang des X. bis zur Mitte des XIII. Jahrhunderts* (Halle 1880, d).

A morvaországi magyar betörésekre: Bretholz, *Mähren und das Reich unter Herzog Boleslaus II* (AÖG 1895). A pozsonyi csata (907): Kápolnai P. I. (Kat. Közl. 1870, 27—28. sz.). *Der Sieg der Ungarn über Ludwig das Kind* (Österr. Milit. Zeitung 1822 I). *Über die Einfälle der Ungarn in Italien und Carantanien* (Hormayr's Archiv 1825). K. Hauser, *Kärntens Karolingerzeit bis auf Heinrich I.* (I. Klagenfurt 1894, 798 skk. l.), és u. ő, *Die Ungarneinfälle im X. Jahrhundert* („Carinthia“ 1895). A svájci kalandozásokra a sangalleni forrás (A. alatt), s hozzá Knauz N. (MSi 1864, 442), és Winteler (Schweiz. Archiv für Volkskunde 1897, 248).

A riadei (merseburgi) első nagy vereségre (933): G. Caro, *Der Ungarntribut Heinrichs I.*, 924—933 (MÖG 20). W. Steckele, *Geographie Thüringens*, 700—1000 (Zeitschr. d. Ver. für Thüring. Gesch. 1879). Franklhäuser (FDG VI. 627). A. Kirchhoff (FDG VII.), és u. ő (Jahrb. d. Ver. f. Thüring.-sächs. Gesch. 1895/96). O. Küstermann, *Die Schlacht bei Riade* (Zeitschr. d. Harzer Ver. 1896). Fabarius, *Die Schlacht bei Riade* (Halle 1896). O. Rademacher, *Die Urbs Merseburg im X. Jahrhundert* (Merseburgi gimn. progr. 1898).

Az augsburgi (lechmezei) vereségre (955): Köpke-Dümmler, *Kaiser Otto der Grosse* (1876). *Die grosse Ungarnschlacht* (Hormayr's Taschenbuch 1843). L. Brunner, *Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zur Schlacht an dem Lechfeld* (Augsburg 1855). Schrott, *Die Ungarnschlacht* (Augsb. Allg. Zeit. 1873, 157. sz. mellékl.; u.-ott a csatával kapcsol. régi népszokás). A. Kirchhoff, *Die Schlacht auf dem Lechfeld* (FDG VII.). G. Köstler, *Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld und die Folgen des Ungarnkrieges* (Intern. Revue, 1882—83, és Augsburg 1884). B. Roedel, *Sankt Udalrich und die Hunnenschlacht* (Zeitgemälde zur 900 jährigen Skt. Ulrichs Jubiläumsfeier, München 1886). Manitius, *Der Ungarnkrieg 955* (Zeitschr. für allg. Gesch. 1886, 12). E. Wyneken, *Die Schlacht auf dem Lechfeld* (FDG XXI). Hoffmann, *Die Thore und Befestigungen Augsburgs vom X. Jahrhundert an* (Zeitschr. d. hist. Ver. f. Schwaben u. Nuburg 1887).

Egykorú kéziratföredéket ismertet Bleyer J., *Adalék a Lech folyónál*

vívott 955-iki ütközethez (Sz 1898). Pauler Gy., *A magyarok 954 és 955. évi hadjárata* (Sz 1899). K. Schmid, *St. Ulrich, . . . Bischof von Augsburg 890—975* (Augsburg 1901). F. G. Baumann (Archival. Zeitschr. 1902). D. Schäfer, *Die Ungarnschlacht von 955* (Akad. Sitzungsberichte, Berlin 1905. ld. Kropf L., Sz 1906. 156). Kropf L., *Az ágostai csata* (Sz 1906. 765). H. Bresslau, *Die Schlacht auf dem Lechfelde* (HZ 1906). erre D. Schäfer válasza (u. ott 538). K. Wallmenich, *Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde* (München 1907. kny.). Molitorisz K., *A lechmezei csata* (Kolozsvár 1912. kny. HK 1911). O. Schroeter, *Der Schauplatz der Ungarnschlacht* (Thüringisch-sächsisches Zeitschrift 1932 : ld. Gombos A., Sz 1934. 105). A gyászmagyarok ezzel kapcsolatos mondájára : Dümmler, *Die Sage von den 7 Ungarn* (Göttinger Gelchrte Anzeigen 1868. 18) és u. azon címen Fr. R. Kaindl (MIÖG VI. Ergbd.). Sebestyén Gy., *A 7 gyászmagyar mondája* (ET 1900).

Az itáliai kalandozásokra : F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* (III. 271 : magyarok Róma előtt). Templomi énekek a magyarokról : Muratori, *Antiquitates Italiae medii aevi* (I. 22). Velencénél : S. Ljubić (Starine 1869. ld. Margalits E., *Horvát tört. repertórium* II. 232) Dümmler, *Gesta Berengarii* (Halle 1877). F. Stefani, *Cordignano e i suoi signori* (Venezia 1884 : a X. században épült a magyarok ellen). Czimer K., *A brentai hadjárat. 899—900* (HK 1897). A. Hofmeister, *Markgrafen und Markgrafenschaften im Italischen Königreich*, 774—962 (MIÖG, Ergbd. 1906). A brentai csata. Berengár magyar szövetsége, páviai betörés, magyarok hadiszolgálat a X. János pápa alatt, kalandozások Hugó idején egész Nápolyig és Capuáig. stb. új adatokkal : Villari, *L'Italia da Carlomagno alla morte d'Arigo VII* (Milano 1910). Ványolós M., *I. Berengár olasz király és római császár uralkodása, tekintettel a magyarokhoz való viszonyára* (Kolozsvár 1911). A. Fest, *I primi rapporti della nazione ungherese coll'Italia* (C. III—IV). Gombos F. A., *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. 898—904* (Kny. HK 1927 ; alapos. a forrásokat is felsorolja).

A franciországi kalandozásokra : L. Dussieux, *Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France* (Paris 1879). Széchy M., *A magyarok első hadjáratai Európában és különösen Franciaországban* (Lud. Akad. Közl. 1886). Guillaume, *Recherches historiques sur les Hautes-Alpes* (Paris 1890. II : Les Sarrazins et les Hongrois).

A bizánci kalandozásokra : I. Gherghel, *Despre năvala Ungurilor asupra cetății Constantinopolii la 934* (Revista pentru istorie archeologie și filologie 1893). Marczali H., *A Botond-monda történeti kapcsolatai* (AKÉ 1916).